

Bessenyei György a nyelvek természetéről

*Nem a szó szülte az értelmet, és szájadnak nyelvét, hanem az értelem tsinált beszédet nyelvnednek forgása által életednek tapasztalásai között.*¹

A felvilágosodás századának egyik sajátossága, hogy filozófusai feltételezik a kultúra és ezen belül a nyelv fejlődését. Keresik a nyelv eredetét, kialakulásának okát. Úgy vélik, hogy a nyelvek barbár állapotukból eljuthatnak a tökéletesség fokára. Összehasonlítják őket a történelem különböző korszakaiban és a világ különböző területein. Értekeznek a nyelvek sajátos természetéről, amelyekben a népek erkölcsének tükröződését látják.

Bessenyei György gondolkodásában az 1778-ban megjelent *Magyarság* című röpirattól kezdve a nyelv szerepe és az anyanyelv felemelésének lehetősége fontos helyet kap. A magyar nyelvet csiszolatlan ásványi kincshez hasonlítja, amelyet tökéletesíteni kell: „Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik; mit tehet róla a magyar nyelv is, ha fiai őtet sem ékesíteni, sem nagyítani, sem felemelni nem akarják.”² Összehasonlítja más nyelvekkel, így a francia, az angol és a görög nyelvvel, amelyek lassan emelkedtek fel jelenlegi állapotukra. A nyelvet a nemzet meghatározójának tartja: „Minden nemzet a maga nyelvéről ismértetik meg leginkább.”³ Belső morális kényszert érez a nyelv tökéletesítésére: „Nyelvednek ereje, méltósága, mélysége erkölsödnek erejét méltóságát mélységét ábrázolják...”⁴ Változatos műfaji variációi, fordításai, a kortársakat vitára serkentő írásai megannyi próbálkozásnak tekinthetők pályáján, hogy a magyar nyelvet alkalmassá tegye az Európában már tért hódított filozófia kifejezésére, az olvasókat pedig az újfajta írásmód befogadására.

1778 előtt idegen nyelven írt műveiben – érthető módon – nem kerülnek előtérbe ezek a kérdések. Erőteljesen jelennek azonban meg *A Holmiban*, és főleg az 1779-es bécsi kiadásban a nyelv művelés kérdései, legtöbbször a fordítás gyakorlatáról írt nézetekkel összekapcsolva. Csetri Lajos pontosan jellemzi a „pragmatikus” jelzővel azt a fajta irodalom- és nyelvszemléletet, amely Bessenyei írásaiban jelen van: „az egész nagy nyelvi mozgás felvilágosodásunk korában elsősorban a

¹ Bessenyei, Gy. 1999. *Összes művei. Tariménes útazása*. Sajtó alá rendezte Nagy I., Budapest: Balassi. 215.

² Bessenyei, Gy. 1932. *Magyarság. A magyar néző*. Budapest. 9.

³ Bessenyei, Gy. 1932. 13.

⁴ Bessenyei, Gy. 1986. *Összes művei. Próza munkák 1802–1804*. Sajtó alá rendezte Kókay Gy., Budapest: Akadémiai. 79.

kényszerítő szükségszerűségéből táplálkozik, nem valamilyen kifejezett nyelvelméleti megfontolásból.”⁵

Meg kell azonban jegyezni, hogy Bessenyei lehetséges francia ihletői sem térnek el ebben a vonatkozásban. A kor nyelvfilozófiájában fontos szerepet kapnak a nyelvek természetéről kialakított elméletek, amelyek gyakran összekapcsolódnak a fordításelmélettel: az angolt tömör és energikus, a franciát világos, de gondolatilag kevésbé mély nyelvként jellemzik.⁶ A nyelvek relativista szemlélete – amely megjelenik az *Enciklopédia* cikkelyeiben is – fejlődésüket feltételezi, aktuális állapotukat pedig a népek társadalmi, politikai és kulturális helyzetével állítja párhuzamba.⁷ Érdemes különösen odafigyelni Voltaire-re, akit Bessenyei rendkívül intenzíven olvas ekkor. „Langues” című hosszú szótárfejezetéből⁸ idézünk néhány, a magyar íróéval párhuzamos gondolatot: „A nyelvek fokozatosan fejlődnek és még most sem tökéletesek,” „azok a nyelvek a legteljesebbek, amelyek a művészetek és a társadalom fejlesztésében élén jártak,” „a nyelv finomodása az erkölcsök szelídüléséből következik,” „[a] francia nyelv barbársága a művelődés magasabb szintjének köszönhetően szorult vissza.”⁹ Voltaire a francia nyelv sajátosságának tartja a dialogizálásra való hajlamot, a világosságot, míg az angolénak az energikusságot. A francia nyelv világossága, fejlettsége, kivételes alkalmassága a tudományos ismeretek átadására valóságos mítosszá vált a XVIII. században.

⁵ Csetri, L. 1974. A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. In: Szauder, J., Tarnai, A. (szerk.) *Irodalom és felvilágosodás*. Budapest: Akadémiai. 229.

⁶ Bellot-Anthony, M. 1985. Grammaire et l'art de traduire dans l'*Encyclopédie*. In: Mass, E., Knabe, P.-E. (szerk.) *L'Encyclopédie et Diderot*. Köln. 7–26.

⁷ Például a Beauzée tollából származó „Langue” című cikkely. A témáról lásd: Sermain, J.-P. 2001. Marivaux, écrivain «anglais»: les traducteurs de la première moitié du XVIIIe siècle face au génie de la langue. In: Catalano, G., Scotto, F. (szerk.) *La nascita del concetto moderno di traduzione. Le nazioni europee fra enciclopedismo e epoca romantica*. Roma: Armando. 15–29. A szerző szerint a nyelvek szelleméről folytatott viták eredményeztek ugyan hamis és általánosító értékítéleteket, de olyan kategóriák létrejöttéhez járultak hozzá, amelyek a nyelvek összefüggéseiről és a fordításról való gondolkodásban új megközelítést tettek lehetővé.

⁸ Voltaire „Des Langues” azaz „A nyelvekről” című írása megtalálható a szerző *Mélanges de Philosophie, de Morale et de Politique* című kötete válogatásában, amelyre Bessenyei *A Holmi* című művében konkrétan hivatkozik. (Bessenyei, Gy. 1983. *Összes művei. A Holmi*. Sajtó alá rendezte Bíró F., Budapest: Akadémiai. 351.) A fejezet Voltaire műveinek későbbi kiadásaiban „Langues” címmel a *Questions sur l'Encyclopédie* című „szótárában” kap helyet.

⁹ „...toutes les langues sont imparfaites [...] Elles ont toutes été faites successivement et par degré selon nos besoins.” „Les plus complètes sont nécessairement celles des peuples qui ont le plus cultivé les arts et la société.” „C'est à force de politesse que cette langue est parvenue à faire disparaître les traces de son ancienne barbarie.” Az idézetek forrása: Voltaire 1998–2001. *Œuvres complètes*. Cédérom.

A francia világossággal (*clarté*) az angol nyelv homályát (*confusion, obscurité*) és energikusságát szembeállító nézetek hátterében a nyelvek különböző fejlettségi fokát tételező koncepció áll, mely szerint az energikusság és a vele járó homályosság a fejlődés első fokára, míg a tisztaság és az elegancia a következő fejlettségi fokra lenne jellemző.¹⁰ Bessenyei a nyelvekről úgy elmélkedik, hogy saját anyanyelve helyzetét és lehetőségeit kutatja: „Ne merjük még mondani, hogy a magyar nyelv akár melly nemébe is az írásnak a frantziához hasonló erejü vagy méltóságú.” Sajátos példát hoz gondolatának igazolására: egy francia Homérosz-fordítást hasonlít össze saját magyar fordításával.¹¹

Marmontel „Traduction” című *Enciklopédia*-cikkelye azért érdekes gondolatmenetünkben, mivel Bessenyei az ő fordítása nyomán ültette át Lucanus eposzának első könyvét magyarra. Marmontel a szabad fordítás híve, aki azt vallja, hogy az antik irodalom versben írt műveit a modern nyelvek szellemének megfelelő költői próza jobban közvetítheti. Bessenyei ezt a munkáját tartja egyedül „valóságos Magyar fordítás”-nak és író-társainak összehasonlításaként ajánlja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elégedett lenne vele: „Nem bizom magamhoz a’ fordításnak Mesterségébe; és ennél nehezebb dolgot a’ nyelvekre való nézve alig ismérek. Ezt a’ kis fordításomat ezerszer igazítottam már, még-is alig olvashatok benne úgy hat, hét sort, hogy hibáját ne lássam.”¹² A fordítás kihívást jelent számára, hogy megújítsa a nyelvet és alkalmassá tegye a gondolatok közvetítésére. Saját fordításának hibáját a költőiség tolmácsolásának hiányosságaiiban látja.

A nyelvek természetéről Bessenyei az angol költészet fordítása és értékelése során értekezik talán a legtöbbet. Pope *Essay on Man* című műve az európai eszmetörténet választóvonalat jelentő írása. Minden jelentős filozófus reagált gondolataira. Három francia fordítása 1737 és 1787 között készült el, és mindegyik fordító más értelmezést adott neki, főleg vallási tekintetben.¹³ Az eltéréseket a fordítók az angol és a francia nyelv eltérő természetével is kapcsolatba állították,

¹⁰ A kérdésről lásd: Roche, G. 2001. *Les traductions-relais en Allemagne au XVIIIe siècle. Des lettres aux sciences*. Paris: CNRS. 178, 181–189. („Constitution d’un mythe,” „Évolution de la langue française dans la vision allemande” és „Textes anglais vus à travers le prisme de la clarté française” című fejezetek.)

¹¹ Ezzel a példával a „Régiék és Modernek” vitájában érdekesen foglal állást, hiszen az előbbiekhöz tartozó Mme Dacier prózában készült francia fordítását idézi. Ugyanakkor a modern költőket helyezi (egy másik esetben) az antikvitás szerzői fölé: „[a]z *Anglus Popénak* akar *Jungnak* száz versébe több böltsesség van mint *Virgiliusnak* ezerbe találtathatik...” (Bessenyei, Gy. 1983. 353–356.)

¹² Bessenyei, Gy. 1992. *Összes művei. Társadalombölcseleti írások 1771–1778*. Sajtó alá rendezte: Kulcsár, P. Budapest: Argumentum-Akadémiai. 338.

¹³ A kérdésről lásd: Rivara, A. 2003. Trois traductions de *The Essay on Man* de Pope: Du Resnel, Silhouette, Fontanes. In: Cointre, A., Rivara, A. (szerk.) *La traduction des genres non-romanesques au XVIIIe siècle*. Metz: Université de Metz. 47–66.

közülük Diderot véleményét idézzük, aki részletes elemzésében megfogalmazta a pontos fordítás követelményét, miszerint a fordítónak tökéletesen kell értenie a forrásszöveget, de ugyanakkor tisztában kell lennie saját nyelvének szellemével.¹⁴ A megbírált Silhouette egyébként kijelenti, hogy francia olvasóit nem tartja képesnek Pope filozófiai mélységeinek megértésére, ezért a tanításra és a szöveg „energiájának” közvetítésére koncentrált, míg a finomabb részleteket figyelmen kívül hagyta.¹⁵ Bessenyei kétszer is tolmácsolta magyar nyelven az angol szerzőt, francia közvetítéssel, de a forrást nem sikerült azonosítani, ami nem meglepő, főleg, ha az ő elveit is figyelembe vesszük, hiszen szerinte elég, ha a fordítás az „anglus Pópnak elméje szerint készült”, míg a „vers és gondolat a magáé.”¹⁶ Munkáját „szabad” fordításnak tartja, melynek lényegét a „nyelvek természete” közötti „egyeztetésben” látja, miközben két dologra kell a fordítónak ügyelnie: arra, hogy megőrizze az eredeti „erejét” és „méltóságát” és hogy saját nyelve természetének megfeleljen.¹⁷ Az angol Milton és Young műveiből is fordít Bessenyei rövidebb részleteket, amelyeknek kommentárjaiban az angol és a francia nyelv összehasonlításának korabeli sztereotípiái jelennek meg. Az angol irodalom „fenséges” stíluseszményére érzékeny, noha azt egyes francia fordítókhoz hasonlóan sajátosan értékeli: „gondolataik időnként ijesztőek, de mindig egyszerűek” vagy „[a]z anglus úgy szeret írni, hogy gondolatai irtódzást okozzanak.”¹⁸ Összehasonlítja a két nyelvet: az angol nyelv „mély”, „erős”, méltóság és „fel emelkedés” jellemzik, a francia a „rendkívül való gondolatok módját” nem szereti. Világosan megfogalmazza azt is, hogy itt kifejezésmódról és stílusról van szó elsősorban. A francia nyelv véleménye szerint rövidebben fejezi ki magát, mint a magyar, és ennek egyik oka a magyar nyelv (és olvasók) „fejlettségének” alacsonyabb szintje.¹⁹

¹⁴ Diderot, D. 1975. Observations sur la traduction de *An Essay on Man* de Pope par Silhouette. In: *Œuvres complètes*. Introduction et commentaires par Seynec, A. Paris: Hermann. I. 165–266.

¹⁵ Pope, A. 1762. *Essai sur l'homme*, poème philosophique en cinq langues. Strasbourg: A. König. 304.

¹⁶ Bessenyei, Gy. 1991. *Összes művei. Költemények*. Sajtó alá rendezte: Gergye, L. Budapest: Akadémiai. 422.

¹⁷ „...én frantziából tettem által magyar versekre, de szabad fordítással, tsak a dolgot követve mivel lehetetlen volt a nyelvnek két egymással ellenkező természetit sorrul sorra szórul szóra egyeztetni, úgy, hogy a munka más felől minden erő, méltóság nélkül valóvá ne legyen.” (Bessenyei, Gy. 1991. 427.) Voltaire hasonlóan nyilatkozik saját Pope-fordításáról, amelyet *A fürtrablásról* című versből készített: „akárcsak a többi költeményt, ezt is szabadon ültettem át, hiszen ezúttal sem követhettem volna el nagyobb balgaságot, mint hogy szó szerint fordítsak egy költőt.” (Voltaire 1991. Filozófiai levelek. In: *Válogatott filozófiai írásai* (ford. Réz, P.) Budapest: Akadémiai. 117.)

¹⁸ Bessenyei, Gy. 1991. 426. A kérdésről lásd: Penke, O. 2002. Fordításelméleti gondolatok és fordítási gyakorlat a magyar felvilágosodásban. *Irodalomtörténet*. 517–532.

¹⁹ Bessenyei, Gy. 1991. 421–428.

Míg a francia és az angol nyelv természetéről többször elmélkedik, a németről ritkábban, amelyet a latinnál és a másik két modern nyelvénél szegényebbnek talál. A latin nyelv méltóságát dicséri.²⁰ A latin és a magyar nyelv természete között a szórend szabadságában látja a legnagyobb eltérést.²¹

Bessenyei időskori munkáiban gyakran visszatér a nyelv sajátosságairól való elmélkedéshez. A nyelvek természetéről értekezik és arról, hogyan lehet a magyar nyelvet alkalmassá tenni az európai „új szóllás módjának” közvetítésére. Más elveket követve dolgozik, kiválasztott olvasói sem azonosak. Azonban ekkor is referenciát jelent számára az európai irodalom. Kijelentését, miszerint nincsenek „könyves tárházai” Pusztakovácsiban, nem szabad úgy értékelni, hogy ide nem vitt magával könyveket. Nem áll rendelkezésére gazdag könyvtár, mint Bécsben, a gondolati összegzés már a fejében van, nem érzi szükségét annak, hogy ismereteit új olvasmányokkal egészítse ki. Időskori bölceleti prózájában visszatérnek a fiatalkori munkákban említett szerzők és művek,²² ekkor is készít fordításokat, céljuk azonban jelentősen eltér. Nem azért fordítja a francia műveket vagy inkább azok részleteit, hogy azt vizsgálja, alkalmas-e a magyar nyelv „természete” a fordításra vagy hogy az Európában ismert eszméket és műveket tolmácsolja. A fordítások áradó gondolatainak logikus folyamatba foglalásában segítenek (*Rómának viselt dolgai*), gazdag illusztrációs anyagot adnak állambölceleti munkáihoz (*Magyar Országnek Törvényes Állása, A társaságnak eredete és országlása*), vagy éppen egy olyan elbeszélési forma megtalálásához nyújtanak segítséget, amely a rendszeralkotás kényszere elől menekülő író ellentmondásoktól terhes gondolatait keretbe fogja (*A bihari remete*). Ezeknek a műveknek jegyzeteiben, elő- és utószavaiban Bessenyei egyszerre értekezik a nyelv természetéről általában és ezzel párhuzamosan a magyar nyelv sajátosságairól és állapotáról.

A *Tariménes útazásában* tér vissza Bessenyei hosszabb elmélkedésben a nyelvről való filozofáláshoz, ami talán meglepő, hiszen ez a műve regény és eredeti alkotás. „Emlékeztetés” című bevezetője egységbe kapcsolva veti fel az eddig láttott kérdéseket: a nyelv fejlődése, a nyelv tökéletesedése, a gondolat elsőbbsége, a nyelv funkciója, a nyelv természete és összefüggéseik a fordítással.

Bessenyei a gondolat elsőbbségét vallja, ennek egyértelmű megfogalmazását választottuk mottóul. Ezzel a koncepcióval kikerüli a nyelvek keletkezéséről szóló

²⁰ Bessenyei, Gy. 1983. 353–355.

²¹ Bessenyei, Gy. 1999. 215. Bessenyei nem kapcsolódik be a fordításról író társai között folyó vitába, mint ahogy itt sem „a latin vagy a magyar kérdést akarja eldönteni, hanem a magyar nyelv hasonló szintre fejlesztését sürgeti.” Hász-Fehér, K. 2006. A magyar nyelvűség programjai a XVIII–XIX. század fordulóján. In: Csörsz Rumen, I., Hegedűs, B., Tüskés, G. (szerk.) *Historia litteraria a XVIII. Században*. Budapest: Universitas. 282.

²² Közülük a legfontosabbak: Millot világtörténete és Vaissete történeti földrajza, de feltehetően Rousseau *Emiljét* is újraolvasta.

vitákat, amelyek a XVIII. század filozófusainak nagy részét heves összetűzésekbe sodorták. Őt elsősorban a magyar nyelv ügye érdekli. A gondolat elsőbbségét valló racionalizmust kapcsolja össze azzal az empirikus elmélettel, amely szerint a nyelv önkényes jel és az ismeretek közlésének eszköze:

Mikor az Elme szélessenn ki terjedett munkába van: a' Nyelvet, mint kezében lévő eszközt, okainak világos fel fedezésére nagyonn kénszeriti. Az Elme és ennek okoskodása véghetetlen: képzelődése szüntelen habzó széles Tenger: a' szó pedig nem sok, és számba vétethetik. Meg szorul az Okoskodás, melly miatt kéntelen a' Nyelvet erőltetni. Hány gondolatot kell fére hagyni, melly homlokunk alatt meg fordul a' miatt, hogy egyenesen a' maga természetibenn ki nem mondhatjuk; a' hosszú kimondással pedig erejét elvesztjük.²³

Ez a szemlélet azt is eredményezi, hogy a megfogalmazással szemben támasztott legfőbb követelmény a világosság lesz.²⁴

Pontosabban leírja elképzelését a nyelv tökéletesítésének programjáról:

Az is eszetlenség, ha a nyelvet gyökeréből kívánja valaki ki tekerni, és a' gyakorlott szó helyébe ismétetlen szót tsinál: az is bolondság, ha Irásunk módjábann örökké ott akarnánk maradni, hol száz Esztendővel ennekelőtte vóltunk, hogy nyelvünket eszetlenül szeretve tartsuk-fenn örökös vadságábann.

Ezt követően meghatározza a fordítóval szembeni alapvető követelményt: „Jó lenne, ha Magyar Munkáját a' Magyar Nyelvnek tanulásánn kezdené.”²⁵

Időskori munkáiban még egy olyan kérdés merül fel, amely a magyar nyelvre vonatkozik a „magyar nemzet” eredetéről írt gondolatai között. Korábban már említettük, hogy nemzet és nyelv szorosan összetartoznak Bessenyei gondolkodásában. A magyar nyelv eredetéről a korban szembenálló két elmélet közül a szkíta eredetet tartja valószínűbbnek, míg az északi, „Lappon” eredetet teljesen elveti, sőt azt az érvet is, miszerint „tanáltatik nyelveken olyan szó, mely magyarban is azt teszi, a mit ot jelent.” Véleménye szerint „[n]em a szavakat kell nézni, hanem az erköltsi tulajdonságot.”²⁶

Arra is fel kell figyelni, hogy az általános nyelvfilozófiai gondolatok és ezen belül a magyar nyelvre és a fordításra vonatkozó elmélkedések a program megfogalmazásának idején kívül 1804 körül kerülnek Bessenyei regényének bevezetőjébe. Pályájának ebben a két időpontjában válaszol a legerőteljesebben arra a kihívásra, hogy az új gondolatok mellett az Európában már elterjedt formákat meg kell honosítani magyar nyelven. „Ezek a' Levelek probára tsináltattak Magyarba leg először oly végbül, ha módjokat anya nyelvünk meg-szenvedi-é” – írja

²³ Bessenyei, Gy. 1999. 214.

²⁴ Ezeknek a kérdéseknek kifejtése: Csetri, L. 1974. 235–239.

²⁵ Bessenyei, Gy. 1999. 213.

²⁶ Bessenyei, Gy. 1986. 232.

levélregény-töredéke jegyzésében.²⁷ „Adós voltam még e kis munkával az ország nyelvének. Soha magyarul nyomtatott irással, még ily formában okoskodni nem kívántak.” – fogalmazza meg *A bihari remete* befejezésekor.²⁸ Azt, hogy a magyar nyelv kifejezőképességéről elmélkedni különösen aktuális volt 1804-ben, jól bizonyítja a *Magyar Kurir*ban ebben az évben megjelent pályatétel, amelynek címe: „A magyar nyelvnek kiműveléséről.” A legjobb választ Kulcsár Péter jutalommal honorálta. Az élénk érdeklődést 22 beérkezett pályamű mutatta, amelyek közül első helyre Kis Jánosét, a másodikra Pánczél Pálét sorolták. Utóbbi hosszán kitért az egyes nemzeti nyelvek szellemére, azaz sajátos jellegére, különböző európai (főleg francia) elméletekre hivatkozva.²⁹

Bessenyei is elmélkedik a nyelvek szelleméről, idéztünk az angol, a francia, a latin és a magyar nyelv eltéréseire vonatkozó gondolataiból. Érvései azonban nem európai elméletekre támaszkodnak, hanem elsősorban saját tapasztalataira, ahogyan *A Holmi* fordítási bírálati is. A nyelv sajátos természete koncepciójában korántsem zárja ki a nyelv fejlődésének lehetőségét, ugyanakkor szorosan összefügg a gondolkodás elsőbbségéről vallott elképzeléssel. Gondolataiból Bessenyei nem formál rendszert, sőt érvei között is az egyéni élményekre való hivatkozás a legfontosabb. Saját gondolkodásmódját, gondolatainak nyelvi megformálását említi példaként a nyelv fejlődésére:

... mivel egész fejem fordítás, nem tudván addig semmit míg Idegen Nyelvekenn nem tanultam, lehetetlen azoknak módját olly szorgalmasan el kerülni, hogy Irásomban újj szóllás' formáját ne találjanak azok, kik Francziául, Németül nem tudnak, mellyet magam észre nem vehetek.^{30*}

²⁷ Bessenyei, Gy. 1990. *Összes művei. Színművek*. Sajtó alá rendezte: Bíró, F. Budapest: Akadémiai. 694.

²⁸ Bessenyei, Gy. 1986. 474.

²⁹ A témáról lásd: Gáldi, L. 1975. A felvilágosodás magyar nyelvelméletének előzményei. In: Köpeczi, B., Sziklai, L. (szerk.) *Sorsotok előre nézzétek. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*. Budapest: Akadémiai. 229.

³⁰ Bessenyei, Gy. 1999. 213.

* A tanulmány a T 43374. sz. OTKA pályázat munkálatai során készült.